

УДК 304.5: 316.658.2

Оксана Кузьменко,*слухачка Європейського колегіуму польських і українських університетів,
докторант Університету Марії Кюрі-Склодовської м. Люблін*

ТРАНСКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ І СТЕРЕОТИПИ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

У статті розглянуто поняття транскультури та проблем транскультурного діалогу. Визначено різницю між поняттями культурного і державного кордонів. Розглянуто роль стереотипів як важливого чинника у побудові діалогу. Запропоновано варіанти подолання негативних стереотипів в контексті транскультурної співпраці.

Ключові слова: транскультура, транскультурний діалог, стереотипи, кордон.

The notion of transculture and transcultural dialogue problems are examined in the article. Shown differences between the concepts of cultural and state boundaries. The role of stereotypes as an important factor in building a dialogue is explained. The ways of overcoming negative stereotypes in the context of transcultural cooperation are proposed.

Keywords: transculture, transcultural dialogue, stereotypes, border, frontier.

Говорячи про сучасність, все частіше згадуємо маккліоєнівське “всесвітнє село”, послуговуємося термінами “глобалізація”, і навіть “макдоналізація” чи “американізація”, підставою до чого виступають суспільні процеси інтеграції та уніфікації. Та не можемо оминати увагою зростання тенденції до зворотних таким процесам рухів, що спрямовані на загострення інтересу до традиційних форм культур, збереження національної і культурної самобутності. Такий супротив та конфліктність напрямів змушує порушувати питання про різноманітні форми діалогу та співпраці не лише на рівні міжкультурному та міжнаціональному, а й на міждержавному.

До питань зіткнення культур та різноманітних форм їх діалогів звертались у своїх працях видатні культурологи: М. Бахтін, В. Бібер, М. Бубер, В. Велш, М. Гордон, Ю. Лотман та ін. Існує низка праць сучасників, присвячених практичній стороні налагодження співпраці на рівні міждержавному, серед яких тексти І. Журби, Т. Ліпич, В. Бойко, Т. Сизової, В. Сизової, С. Альдикєнова, А. Голиков, Н. Гончаренко, А. Коновалова.

Говорячи про діалоги, не можливо оминати увагою чинники, що спрощують або утруднюють їх. Одним із найважливіших є існування культурних чи національних стереотипів. Питання стереотипів є центральними у працях В. Ліппмана, Г. Аллпорта, Т. Адорно, Д. Бертінга, Х. Вільям-Гандоссі, І. Курч, Є. Бартмінського та ін.

Загострення уваги з боку наукових кіл до глобалізаційних процесів зумовлено не лише намаганнями описати наявний стан, визначити позитивні та негативні сторони, а й спробами проаналізувати тенденції, що зароджуються і можуть мати наслідки у майбутньому.

Питання про сучасний стан культур, що тісно пов'язаний з процесом глобалізації, окреслюють терміном “транскультурність”. Та в світлі різних світоглядних парадигм цей термін набуває різного окреслення. Так, наприклад, постмодерністське уявлення про транскультурні процеси ґрунтується на теорії про стирання як видимих, так і невидимих меж, знищення локальних культур і творення єдиної спільної для всіх культури. Так, на думку німецького філософа і теоретика постмодернізму Вольфгана Вельша, “транскультурність не припускає будь-яких відносин між культурами, які могли б розумітись як цілісні, це не є ані зустріччю, ані діалогом двох монолітних культур; транскультурність руйнує цілісності, просякає їх, стаючи істотним атрибутом сучасних суспільств”¹.

Подібним чином описує культурні процеси і Метью Гордон у своїй праці “Супермаркет культури”. Він порівнює світ із супермаркетом і зазначає той факт, що у світі глобалізації надзвичайно важко розуміти культуру як цілісність. Згідно з текстом, “людство попрощалося зі світом культурної мозаїки, яка складалась із окремих різних між собою елементів і меж. Культурні відносини все частіше пронизують світ наскрізь”².

Аргументи на противагу таким поглядам знаходимо у працях Михайла Бахтіна. Його концепція розкриває нам сутність не лише діалогу на рівні особистісному чи особистісно-культурному, вона також описує його існування на рівні культурному. М. Бахтін не припускає під час діалогу культур розчинення однієї з них в іншій, справжній діалог – це можливість задавати запитання іншій культурі, яких та собі ніколи не ставила. При чому відкритість однієї культури щодо іншої не несе в собі загрози, а навпаки – це шанс на взаємне збага-

¹ Welsch W. Tożsamość w epoce globalizacji – perspektywa transkulturowa // Estetyka transkulturowa [red. K. Wilkoszewska]. – Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2004. – S. 14.

² Gordon M. Supermarket kultury: kultura globalna a tożsamość jednostki / [przeł. E. Klekot]. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2005. – S. 17.

чення, а не взаємознищення. Так, “один сенс розкриває свої глибини зустрівшись з іншим, чужим: між ними починається ніби діалог, який долає замкнутість і односторонність цих смислів, цих культур. Ми ставимо чужій культурі питання, які вона не ставила сама собі <...> Під час такої діалогічної зустрічі двох культур вони не зливаються і не змішуються, кожна зберігає свою єдність і відкриту цілісність, але вони взаємно збагачуються”¹. Співпраця і порозуміння з іншою культурою побудоване не на процесах занурення в неї, а навпаки, – відсторонення і споглядання збоку: “Існує дуже живуче та одностороннє, а тому і не правильне уявлення про те, що для кращого розуміння культури треба ніби переселитись в неї, і, забувши про свою, дивитись на світ очима цієї чужої культури...”².

Продовжує розвивати в своїх працях ці ідеї і Володимир Біблер, зазначивши, що будь-якій культурі притаманна енергія і сила діалогу, завдяки чому актуалізуються смисли культури. Будь-яка форма розуміння іншого – є діалог, оскільки “інші свідомості не можна споглядати, аналізувати, визначати як об’єкти, речі – з ними можна лише діалогічно спілкуватись”³.

Додатковим аргументом у визначенні транскультурного діалогу не як виключно уніфікації та стирання різних культур, а як форми їх співпраці і саморозвитку виступає досвід актуального культурного життя, який демонструє, як зазначалось вище, актуалізацію самоідентифікації і тяжіння до розвитку локальних культур. Загроза “уніфікації національних культур та виникнення однорідного весвітнього культурного простору спричинює активізацію дій з обґрунтуванням самоцінності своєрідного регіонального або національного шляху розвитку. Посилення глобалізаційних тенденцій в економіці політиці і інших сферах збільшує увагу до традиційних форм культури і збереження національних цілісностей”⁴.

Отже, резюмуючи вищесказане, зазначимо, що транскультурність слід розуміти не як стирання кордонів і меж, а як вибудова простору, який сприяє співробітництву.

Повернемося до ідеї М. Бахтіна і В. Біблера про існування та самоактуалізації будь-якого поняття при умові його буття на межі з

¹ Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 335.

² Там само. – С. 334.

³ Библер В. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. – М.: Политиздат, 1990. – С. 17

⁴ Коновалова А. До питання модернізації української культури в умовах глобалізації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mari.kiev.ua/2005_03_04.pdf.

Іншим. Він вводить також і поняття “межі” в сенсі трансграничної території. Якщо ідеї транскордонних співпраць ґрунтуються на діалогах суспільств, що знаходяться з різних боків політично і географічно обумовлених, загально визнаних і визначених на мапах світу кордонів, то кордони культурні не завжди збігаються з реально існуючими кордонами державними. Такі кордони є більш умовними. Разом з тим, розвиваючи теорію Юрія Лотмана, помічаємо чітку закономірність між самоусвідомленням і закріпленням. “Культура, що пройшла крізь стадію самоопису, підлягає змінам: вона сама собі приписує чіткі межі і значно більший ступінь уніфікації. <...> Самоопис культури робить кордон фактом її самопізнання. Момент самосвідомості надає культурним кордонам визначеності, а включення в цей процес державно-політичних поглядів неодноразово надавало йому драматичний характер”¹.

Отже, культура самопізнається і самостверджується опинившись на межі з іншою культурою, усвідомивши свою знаковість, а тому через таке самоусвідомлення закріплює ці культурні кордони. Неузгодженість державних кордонів з культурними, спроба їх ототожнення може бути як чинником затвердження культурної самосвідомості й ідентифікації, так і джерелом конфліктів.

Для узгодженості категоріального апарату зануримо наші рефлексії в контекст лімнології – науки, що вивчає державні кордони. Сучасна лімнологія дає відповіді на запитання про різницю у трактуванні назвавши предмет нашого дослідження терміном “фронтір”. “На сьогодні слово “фронтір” не має адекватного перекладу. Як правило воно перекладається як кордон. Та “фронтір” як наукова категорія не тотожна державному кордону (“border”) чи ідеально уявному кордону (“boundary”). Фронтір – це зона міжкультурної взаємодії поза чітко встановлених і визнаних державних кордонів. Це межа різних ідентичностей, де проходить їх взаємодія у формі діалогу чи конфлікту”².

Отож, слід розділяти поняття кордону і фронтиту. Щодо власне кордонів, то називають їх об’єднуючі і розділяючі функції з огляду на пропускну здатність. До того ж говорячи про транскордонну співпрацю виділяють три типи бар’єрів – інституціональний, соціально-економічний та культурний. Третій, вочевидь, є найбільш тривалим і, ґрунтуючись на зіткненні ідентичностей при умові посилення

¹ Лотман Ю. Семиосфера. – С.-Петербург: «Искусство-СПБ», 2000. – С. 147.

² Лімонологія : учебное пособие / С.И. Дмитриева ; Воронежский государственный университет. – Воронеж : Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2008. – С. 14-15.

конфліктом державних і культурних меж, найменш піддатливий до зовнішнього регулювання. “Найбільш вражаючим підтвердженням соціально-культурної дистанції є те, що групи людей, що мешкають на тій самій території, говорять категоріями “ми і вони”, це вказує на відмінності, з якими вони стикаються у спілкуванні між собою”¹. Культурні бар’єри – сфера конфліктів культурних та національних ідентичностей, транскультурний діалог здебільшого формується з огляду на стереотипи і уявлень про “інших”.

Дуже поширеним є теза при побудові транскультурного співробітництва про знищення стереотипів. Так, наприклад, Ірина Куропась, описуючи сучасний стан, роль і функції транскордонного співробітництва зазначає, що ідеальна модель транскордонної співпраці першим з показників називає “подолання стереотипів та упередження по обидва боки кордону”². Для того, щоб розробити інструментарій щодо подолання негативних стереотипів, розглянемо генезу цього поняття.

Термін “стереотип” походить від друкарського терміна, що означав монолітну копію друкованої форми, відлитої матриці, що отримувався із першопечаткового набору – кліше, гравюри. Широкого розповсюдження у суспільно-політичному дискурсі поняття стереотипу набуло під впливом праці Вальтера Ліппмана “Суспільна думка”³. Ліппман використав слово стереотип для опису характерної для більшості людей звички думати про когось чи про щось подібним чином, відштовхуючись від деякої спільної риси, що притаманна кожному представнику цієї множини. За його словами, в голові кожної людини існують “картинки” зовнішнього світу, деякі символічні моделі, за допомогою яких люди намагаються спростити складну і запутану інформацію про зовнішній світ. Так він окреслював метод, з допомогою якого суспільство намагається категоризувати реальність. Як правило, суспільна думка просто ставить так звані “штампи” на основі деяких характеристик. Людина, намагаючись зрозуміти навколишній світ, створює ці “картинки” щодо тих явищ, які вона не могла безпосередньо спостерігати, а таким чином вона вже чітко уявляє багато речей вже до того, як мала нагоду безпосереднього контакту. В.

¹ Журба І. Кордони, їх функції та види бар’єрів у транскордонному співробітництві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Ekon/802/08jiekor.pdf>.

² Куропась І. Економічні союзи Європи і Америки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=383>.

³ Липпман В. Общественное мнение. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004.

Ліппман виділив основні аспекти стереотипів. По-перше, стереотипи завжди є спрощенням реальності. Найскладніші характеристики можуть вміщуватись у декількох реченнях. По-друге, стереотипи формуються не на основі безпосереднього досвіду людини, а з традиції, переказу та посередництва. По-третє, стереотипи міцно вкорінені у суспільній свідомості і вони не змінюватимуться навіть через досвід, котрий не відповідає вже раніше прийнятим уявленням.

Дуже довгий період у наукових колах стереотипи виступали як негативно марковані поняття, як прояв ірраціонального способу пізнання, що деформує сприйняття. Домінуючою в цьому руслі є робота Теодора Адорно “Дослідження авторитарної особистості”¹. Науковець розглядає стереотипи як форми негативної поведінки, що притаманні для людей схильних до фашизму та антисемітизму. Таке ставлення до стереотипізації не рідко зберігається і до нині.

Та головним здається дослідження процесів стереотипізації як звичайних соціально-психологічних процесів формування оціночних критеріїв. Розвинута Гордоном Олппортом теорія становлення особистості і “функціональної автономії” розвивають ідею про те, якщо першопочатково поведінка людини обумовлена певними об’єктивними мотивами, в подальшому функціонує і розвивається незалежно від них².

Нині об’єктом досліджень виступають прояви соціально-індивідуальних особливостей формування стереотипів що виникають на основі комплексів уявлень. Беручи до уваги обмежені можливості людського мозку, стереотипізація виступає механізмом, що спрощує процес сприймання великої кількості інформації. І під час обробки інформаційний потік відбувається групування зовнішніх стимулів на базі загальних рис, атрибутів чи функцій. Саме під час категоризації відбувається формування і закріплення стереотипів.

Отож, відходячи від негативного маркування поняття стереотипу і визначивши його як категоризаційний чинник, зауважимо, що важливою є не істинність чи хибність їхнього когнітивного змісту, а закріпленість у відповідному знанні та його емоційна наповненість. Подолання негативних стереотипів може відбуватись лише через процеси зміни змісту з негативного на позитивний, а не лише як спроба знищення негативу. Стереотипи як інструмент спрощення реальності іс-

¹ Адорно Т. Исследование авторитарной личности. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.

² Олппорт Г. Становление личности: Избранные труды / [Пер. с англ. Л. В. Трубицкой и Д. А. Леонтьева]; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002.

нуватимуть завжди і лише вплив на конотацію може бути інструментом налагодження діалогу.

Сфера стереотипізації тісно пов'язана зі сферою функціонування засобів масової інформації, адже на сучасному етапі саме мас-медіа є інструментами формування суспільної думки. Перша запропонована модель зміни емоційного наповнення стереотипів тісно пов'язана із працями психоаналітиків, зокрема Зигмунда Фрейда. У праці “Дотепність і її відношення до несвідомого”¹ він розглядає походження гумору з несвідомого, проводить паралелі із сновидінням, називаючи спільні характеристики – лаконічність, згущення, інфантильність, використання протилежності, безсенсовність. Дотепність, як і сновидіння, говорить про найбільш важливе, де безсенсовність містить у собі істину. Фрейд називає гумор наслідком сублімації конфлікту. І хоча за допомогою жарту проблеми не вирішуються, однак спірні питання підлягають аналізу з інших позицій, відбуваються процеси дистанціонування від гострого питання, напруження спадає і настає процес релаксації. О. Грицай і М. Ніколко, розглядаючи анекдот як комунікативний акт, наголошують на тому, що при утворенні ідентифікаційного зв'язку між адресатом і адресантом переносять їх у надплощину “вище предмета жарту”, надаючи їм статус експерта².

З огляду на вищесказане, доцільною є модель зміни конотації стереотипізації за допомогою перенесення гострих питань у сферу гумору. Можлива емоційна розрядка навколо негативно стереотипізованих явищ чи процесів дозволить змінити конотацію стереотипа.

Наступна модель ґрунтується на дослідженні еволюції національних меншин у мас-медіа, запропонована Коліном Кларком³. Він описує чотири етапи зображення засобами масової інформації меншини (афро-американців). І з допомогою цих стадій демонструє зміну конотації стереотипу від негативного до позитивного. Така модель є універсальною і може працювати щодо меншин взагалі.

Перша стадія – непризнання (nonrecognition). На цьому етапі ця етнічна група виключається з передач взагалі. Офіційні та неофіційні ЗМІ не надають аудиторії жодної інформації щодо меншини. Друга стадія – висміювання (ridicule), представники меншини представлені у мас-медіа як некомпетентні, неосвічені люди. Тобто етап існування негативних

¹ Фрейд З. Остроумие и его отношени к бессознательному. – СПб.: Алетея, 1998. – С. 212-222

² Елена Грицай, Милана Николко. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого. – Вильнюс: ЕГУ, 2009. – С. 92.

³ Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002.

стереотипів. Третя стадія – впорядкування (regulation), представники меншин з'являються у ЗМІ як захисники чинного ладу – поліцейські, детективи, солдати, шпигуни. Саме такими були перші позитивні амплуа афроамериканців у 60-х рр. минулого сторіччя.

Остання стадія – повага (respect), коли меншини набувають повний набір ролей як позитивних, так і негативних, так як і нація, що домінує. Це не означає, що повністю зникають негативно стереотипізовані персонажі і всі представники меншин викликають симпатію – лише розширюється діапазон якісних характеристик, що приписуються "іншим". Такого роду розширення діапазону означає визнання у представників меншості усієї сукупності людських якостей – і хороших, і поганих. Саме тоді відбувається прирівнювання "інших" із "ми", що веде до зміни виключно негативно стереотипізованого сприйняття.

Таким чином, говорячи про транскордонну співпрацю, необхідно розмежовувати кордони культурні та кордони державні. Саме тому дослідження присвячене транскультурній співпраці, де об'єктом дослідження виступає не кордон у традиційному розумінні, а культурний кордон – фронтір. Транскультурність слід розуміти не як стирання кордонів і меж, а як вибудову простору, який сприяє співробітництву. У процесі такого співробітництва надзвичайно актуальними є подолання культурних бар'єрів, незмінним елементом яких є стереотипи. Стереотипи виступають чинником категоризації навколишньої інформації, а тому для подолання негативних стереотипів недостатньо лише позбутись їх, необхідно замінити зміст їх емоційного наповнення. Інструментами такої зміни можуть виступати ЗМІ.

Література:

1. Gordon M. Supermarket kultury: kultura globalna a tożsamość jednostki/ [przel. E. Klekot]/ – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2005. – 302 s.
2. Welsch W. Tożsamość w epoce globalizacji – perspektywa transkulturowa // Estetyka transkulturowa [red. K. Wilkoszewska]. – Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2004.
3. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.
4. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
5. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. – М.: Политиздат, 1990. – 413 с.
6. Грицай Е., Николко М. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого. – Вильнюс: ЕГУ, 2009.

7. Журба І. Кордони, їх функції та види бар'єрів у транскордонному співробітництві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnuekon/802/08jiekor.pdf>.
8. Коновалова А. До питання модернізації української культури в умовах глобалізації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mari.kiev.ua/2005_03_04.pdf.
9. Куропась І. Економічні союзи Європи і Америки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=383>.
10. Лимология : учебное пособие / С.И. Дмитриева ; Воронежский государственный университет. – Воронеж : Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2008. – 112 с.
11. Липпман В. Общественное мнение. – М.: Институт Фонда “Общественное мнение”, 2004.
12. Лотман Ю. Семиосфера. – С.-Петербург: “Искусство-СПБ”, 2000. – 704 с.
13. Оллпорт Г. Становление личности: Избранные труды / [Пер. с англ. Л. В. Трубицыной и Д. А. Леонтьева]; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002.
14. Фрейд З. Остроумие и его отношении к бессознательному. – СПб.: Алетейя, 1998.
15. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002.
16. Черных А. Мир современных медиа. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2007. – 312 с.